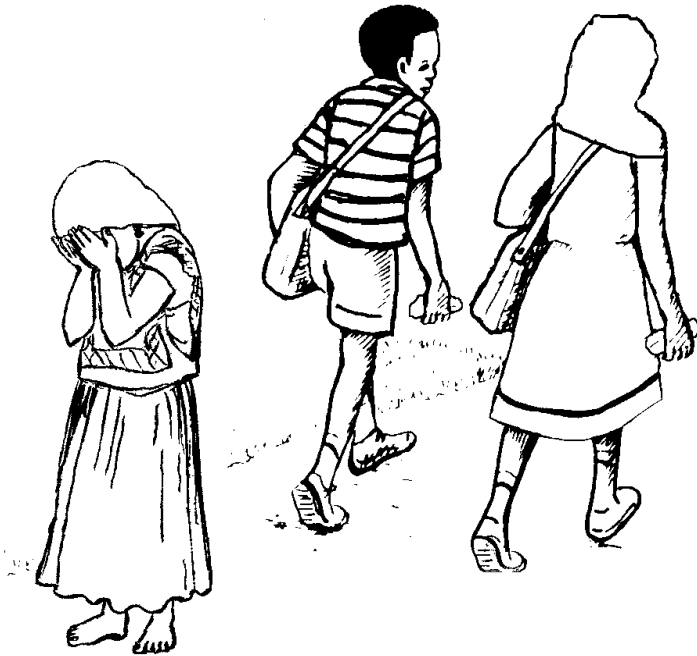

Haki hə lûgu

Haki hə lûgu

Association SIL
B.P. 4214
N'Djaména
Tchad

2014

Titre en français : Les droits de l'homme

En langue buduma : Haki hæ lûgu

Parlée dans la région du Lac Tchad

Genre : Education civique

Réalisé par Ahmat Moussa Tcharimi, Moustapha

Abdou Adamson, Moussa Adam Terri, Adam Worso et

Margareta Karlsson

Publié avec l'autorisation de :

Source : « Le guide de la famille » N° 194, Aide

Technique à l'Education et aux Organismes Sociaux

(ATEOS), EDICEF, 58, rue Jean-Bleuzen, 92178 Vanves

Cedex

Illustrations : En partie tirés et adaptés de « Le guide
de la famille »

© 2008, 2010, 2014 Association SIL, Tchad

Troisième édition : 100 copies

Haki hæ lûgu, dân mæni ?

A ngun dæ radio, saha bico yæka a lay mænna hæ hækallunî haki hæ lûgu. Gære haki hæ lûgu, dân mæni ?

Yace **haki** ngwæ, yæka ganun ngæ nœanhi rubûdæ ga nafifiyanæ fargæ ræ **jânnî ræ kambe** yu **dî ngæ haria nêtâgæ agû ngwæ gæan** yu **dî ngæ haria nêtâgæ Hokøma ngwæ nœan** a ngun dæ lartæ agûay.

Wute lartæy hæ dunia yuu dâbu hæan co yatâl kakadæ yuu yimay. Kakadæ yuu naka Alagad hæ Dunia ngæ naamu mænna hæ haki hæ lûgu a ngun dæ haga 1948. Dân muh ngæ kakadæ hæ hære tækol ngæ naka mænna hæ haki hæ lûgu. A ngun dæ haga 1960 kiya 9 cøy hæan 20 'ræ, Tchad nayel bohù ræ maay lartæy hæ Lâjina Dømu hæ Dunia jækæ co. Aidæ ga Tchad natâl yimay kakadæ dâbu ngæ naamu hal hæ hœlagænî haki hæ lûgu.

Haki ngæ mæcenænaw ga haki hæ lûgu yuu, a ngun dœan **jânnî ræ kambe** go akul a lay, **dî ngæ haria nêtâlgû gæan** go akul a lay :

Jânnî ræ kambe yace ngwæ, yæka lûgu ngæ akul ræ bûwi hæ ku rœan, gære søy aji ngæ gaan dî ngæ nahækallu haki ngæ lûgu ngæde yuu muh rugo : « Ngæ gæan lûgu dî ngæ wanæ naan na ngwæ, aji ayagû ja. »

Dî ngæ haria nêtâlgû gæan : Yuu yæka dî ngæ ganun ngæ Hokøma nêtâgæ agû ngwæ, aligœagû yu ayagû co gæan. Kuren haki ngæ lûgu, na co ngæ gækallo ja. Dî ngæ haria nêtâlgû gæan yuu dole agû ro gædugwa fadaw agû go, gædugwa welæ agû go a wœudannî kœmbuay yu dawaay. Aji ngæ bot (jabe) nau ngwæ gæan, aji ngæ kœrigø nama a lartæ go gual gædugwa lartæ agû.

Kœynî haki agû yu dî ngæ dole ro nœanhi yuu dân muh halma hæ wagøhinî bisådæ a fudo daraja hæ lûgu yu a hal hæ jânnî anø ræ kambe co.

Færtə hə haki hə lûgu

Migəw yaamu dî ngə naanhi a ngun də aybu dəmu hə dunia hə kâdugu a mən̄naram hə nəngərade yu nən̄kəladu a lay. Ga wute yəcəlbû lafia ham hə dunia ro, a haga 1948 kiya 12 cəy həan 10 'rə, jammay hə Alagad Dəmu hə Dunia hə lartəy yuu yatâl kakadə yimay. Wute kakadə yuu naka hal hə alagad hə dunia ngə naamu hal hə kəlafəa yu haki hə lûgu. Aidə ga yahanə angal həadan mādəgay ga yəce məcəlbûnaw kəlafəa hə dunia ngwə, mətâgənaw mādəgay daraja.

Wute a ngun də kakadə hə haki hə lûgu yuu, yaan a lay rubûdə rə wəni co awuyhi ngwə, nəwuyhi rə :

- wuyhinî daraja go ;
- migəw ngaco haki adan kalkal ;
- ngə ndu gudo aan lûgu dî ngə lûgu ngədə naan dəan ngwə, gabu an aanində ja ;
- wəni co afənnay fargə rəan də kəlmay car rəgə nədugwa migəw ngə yukul rə awal gəadan go.

Migəw jammay hə dunia hartə ngə yətâl kakadə yuu yimay 'rə, yəcal kəndəmay rə tângəni haki hə lûgu daraja yuu, dān muh ngə nəwagə kərigə ngədə.

<p>A ngun də haki hə lûgu yuu haki ngədə ngədə dābu akul a lay. Haki ngaco yafəndâgə mādəgay a lay. Lûgu aroa ngaco acal haki yuu.</p>
--

Məənnaw məni rugo migəw ngaco yəan martabadə haki hə lûgu ?

Məcəlbûnaw rəgə migəw yəan martabadə haki hə lûgu ngwə, dole amû ro dî kâkənə yuu mahadannaw mādəgay :

1. **Kahaynî lartə hə jərə.**
2. **Lartə hə jərə, martaba hə haki hə lûgu akul a lay.**
3. **Migəw ngə yəka haria go yəjân də kalkal.**

1. **Kahaynî lartə hə jərə :** Lartə hə jərə yuu lartə ngə dəmokerasi akul a lay. Lartə yuu yətâgə a lay ganun nungu. Ganun dân akul a kəri rə âpi co, dəmu gə fursida, dəmu gə ministəray, dəmu gə fartamaay, dəmu gə meray, dəmu gə migəw ngaco.

Ngun də lartə hə jərə dân hokəm həan nafifiyanəhi : Hokəm ngə gumna acal go, hokəm ngə dibiteay yəcal go, hokəm ngə jusay yəcal go. Wute hokəm ngəde ngəde yuu ngaco fargə rəadan fargə a ga nduco aan kidə anə. Hokəm ngə dibiteay go nəan kîda anə rə bala yelnî ngun də hokəm ngə gumna. Hokəm ngə gumna yu dibiteay go yətâl gay dî ngə naamu jusay ja.

2. **Lartə hə jərə, martaba hə haki hə lûgu akul a lay :** Haki hə lûgu yuu dole ro Hokəma nəkəynə rə cal go, nəan rubûdə a ngun də ganun dəmu hə lartə yuu kakadə hə Hokəma ngaco go.

3. **Migəw ngə yəka haria go yəjân də kalkal :** Saha ngə haki agû dî natəmagəan ngwə, gual gə jus ngwə, nətâl lûgu ngə natəmagə haki agû a dibel. Jus go haria ngə aan, ndu gudo nətə nətâl gay ja.

Mbodou madələm gərə yatâlnə dangay

Saha həkan 'rə, Mbodou nacar a fadaw anə ga aal kahagu. Gərə nata kəla hə kahagu 'rə, migəw kihi yəu a ngun də kahagu rə kulləy. Migəw kihi yuu bərbuay. Wute bərbuay yuu jandarmaay ngə yəkiegə adan gəlu gərə bərbuay yalû yaani gəadan ga yaal cobay.

Aidə ga jandarmaay yau 'rə, yacih Mbodou rə kanja ga yatakiyunə ga yatâlnə dangay a jandarmari. Mbodou dān bərbu ja. Dān lūgu ngəla daraja gərə yuu gudo yahəla go yaî gəan aga go.

Haki hæ jânnî a dunia rə aroa yu hæ həlagənî ku rə lafia

Lawnî aro hæ lûgu haram ga wəni co nəjân də lafia ley a
ngun də fadaw anə yu a ngun də dunia ngaco.

Hâkər ngə Hokəma ndu həan gudo nəga nəkallo
haki ngə lûgu ngə naamu hal hæ nâsku hæ lûgu ja,
militer re polis re brigad re gudo. Səy aji ngə ganun hæ
lartə nafi amari həan də fede cal yuu muh ngə rugo.

Wute hərə siasa re adin re dəgun hæ gay fadaw re
hal hæ ləman re gudo, lûgu ngə nəga nətâgərə hù hæ
lûgu yimay a ja.

Bala haria ro lûgu ngə nəga nətâl lûgu dangay a ja.

Andənî lûgu ma yu hanî lûgu yu kagənî lûgu yu
annî lûgu nənkaladu yu tângənî lûgu dono ngəna
(njâskunu) yu niski ngə gəan yəngənaay yu ngəram yu
kuhonî yəngənaay yu kâjia hæ yəgəram ngənaay, ngaco
ganun ngə Hokəma naan də âbi, wanə rugo hada hæ
lartə gudo kal. A ngun də kərigə gudo annî lûgu dî aidə
Hokəma naan də mənna.

Gay fadaw ndəto gudo kal, njili jəkə co ngə yen kal,
Hokəma ngə yen kal, dole həadan ro yəhəlagə migəw
ngaco rə kalkal rə ngə wəni co ajân a dibel anə.

Fadaw ngə Ali yaî gəan də dono

Ali acal fadaw anə a gay ləy dəmu ngə yahəlay rə kolta məlid. Gərə fadaw anə yuu nakahay rə kaw go ja, siminti go ja, gərə nagun də bobì. Gəamunə a cobay ngwə, fadaw yuu acal hal hə fadaw ngə nagərrayhi.

Saha ci 'rə, lûgu ngə ahənnə gudo ja ci nau gəan ga acenə ga : « Fadaw agû aci rə ngu yuu ja, ga wəuni rəgə wuhəlay a lay fadaw aciay. » Ali acenə ga : « Ngu kəne rugo aci rəan ja gudo, fadaw ngaw ga yəm ci ngwə, wəan də aci muh ja à. »

Wute lûgu yuu naani a gəan ga acenə ga : « Wəugû guru dābu ga wəuni. » Gərə Ali nawagəan.

Kənəm kəte 'rə, hâkəray yau yacih Ali a ngun də fadaw anə. Ga yaârinə cobay rə fu ga yahəlanə rə məkay, yahəlanə rə məkay. Yahəlanə gudo Ali naga nacəju gay an rugo nacegə rə nayaku ja.

Dî yuu yaan anə gay kihi re gudo, gərə Ali akul a gə rə mənna hə hərə rə muh. Nataba gay həan ja rə ngəndə. Wute dî yuu yaamunə rə Ali audan ngu ja 'rə, yaal yahəlay kakadə hə fadaw yuu a gə rə həmu adan ga yaal yagun kusur a ngu yuu.

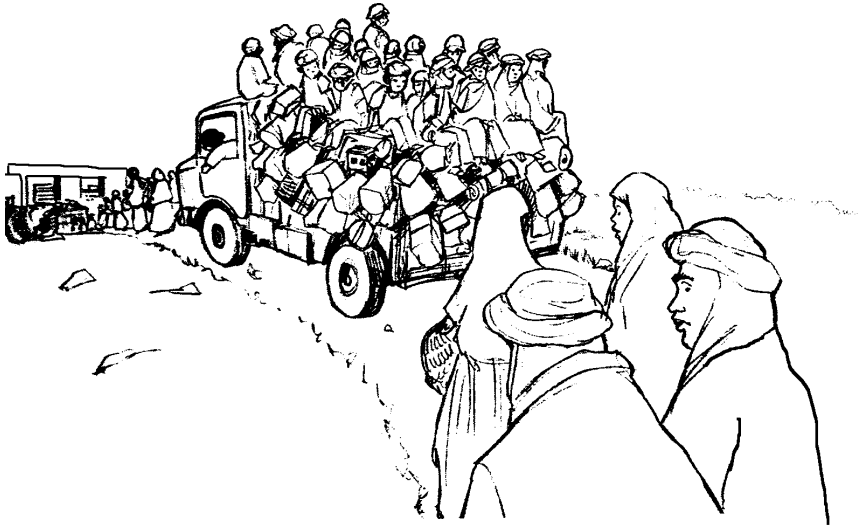
Gərə Ali naga nafəjudan ja, hərə ajûgu hən gə aro hən ro.

Haki hæ jânnî ræ kæril yu haki ngæ migæw ngaco yøjân dæ kalkal

Migæw ngaco yæwuyhi ræ bûwi. Lûgu ngæ næwuyhi ræ ma go ja, lûgu ngæ næwuyhi ræ mohæ lûgu ci go ja.

Migæw ngaco yæwuyhi ræ kalkal. Lûgu ngæ nakəmay lûgu a haki akul ja, lûgu ngæ acal haki dâbu gæ migæw go akul ja, lûgu ngæ acal haki ngəna gæ migæw go akul ja.

Lûgu ngæ nakəmay lûgu akul ja, a fudo hæ njili re, a fudo hæ kâri re, a fudo hæ bəla re, a fudo hæ konda re, nawuyhi ræ ngərəm re hugway re, njili hæ təlam ngæ nəka re, fudo hæ adin re, hal hæ fərtə həan re, hal hæ siasa re, hal hæ ləman anə re wəlla wuyhinî anə re gudo kal.

Hokəma nawagə migəw kahagu

Fu ngə yəcenə ga Kalo kahagu akul a lay rə kəngal. Migəw hə fu ngə yəcenə ga Milo go yəu yəan kahagu a Kalo. Aidə gərə maay Milo yaan mankerdə kahagu hə Kalo ga dədan co yəcəlbû yətay kahagu adan.

Gərə dî ngə naaru mənna maay Milo yəcəlbû yəcəju kahagu adan a yəm hə kahagu hə Kalo. Wute dî yuu dədan yu migəw ngə Hokəma co yahəngə rəgə mādəgay. Aidə ga wute dî yuu yatəl brigaday yu gūmiyeay rəgə yəwagə migəw wualnî kahagu hə Kalo.

Haki hæ wualnî yu kwohinî ndara co

Haki hæ ledæ yuu
ganun ngæ Hokøma ngæ ahølagønæ.

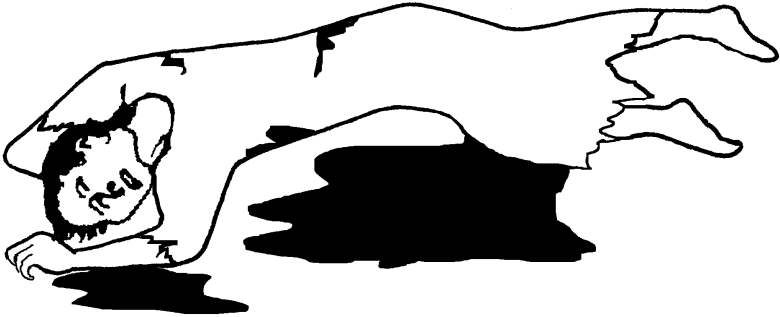
Haki hæ ledæ yuu næugû amari hæ wualnî go hæ wæunî go. Næugû amari hæ jûgunî fadaw agû a ngun dæ lartæ a ngæræ aligæ agû, gægalgay gæhølagøhi a dî ngæ naamu ganun hæ lartæ ngwæ.

Haki hæ tanî kakadæ hæ habær hæ lartæ ngæde ngæde yuu nduco acal. Aji ngæ yawagæ agû ngwæ, yuu yaan agû kændolæm a haki agû hæ ledæ.

Aligæ agû ngwæ, gæcar a lartæ agû ngwæ, gual habær hæ cobay go gækwohi gæu ræ ai ngæ aligæ agû go. Haki hæ ledæ yuu dî ngæ awagæ agû akul ja. Søy aji ngæ kærige ngæ nama wølla kajuwa åbi ngæ gækahagæ lûgu wølla ro aji ngæ Hokøma naan tindæ dî anæ ci, yuu muh rugo næwagæ agû lûnî.

Hæræ gæan siasaay yu adinay ro ngæ dî acælbû hølagûnî ngwæ, gæcal haki hæ wualnî lartæ ngæde rægæ lawnî ku rægû. Gære wute lartæ ngæ gaal yuu tâgæ ganun hæan nungu.

Wute ganun dæmu hæ Låjina hæ Afrika co naan dæ ngæ lartæy hæ Afrika yuu cøhnî kohnî migæw hæto a gay køte mamunun.

Adoum naani a dugwanî lûgu bârî gəan

Kənəm ga Adoum aal fu nanə 'rə, ahəngə kogə rə migəw a kəla hə fadaw anə. Namay a kəla hə dədər ci 'rə, aamu miyey kâkənə ngə yəhəgudə a cobay go aamu hugway kəte ngə dî nahəla nakoh a gə rə ləy go.

Nafâgə ga naamunə rə migəw yəu gəan ja 'rə, nahagə danno rə lûgu yuu. Nafa rə lûgu yuu bâtər 'rə, nakəynə gərə lûgu yuu aligəan ja. Gace mənî ngwə, wanə dində kâri hə lûgu yuu yaan kâri hə Adoum wada rə jəw. Ga naani a dugwanənî ga nayel fadaw anə.

Hugway ngə yahəla yuu həba həan 'rə, yaamunə rə namatə.

Haki hæ nængadæ

Wæni gudo aji ngæ naji dondi ngwæ,
acal haki hæ dawa.

Mænna hæ nængadæ hæ migæw dân Hokëma ngæ acal a gæ ræ ku. Gære migæw dædan co dole hæadan ro yæan kîda ngwæ, yædugwa Hokëma a hal hæ ârinî nængadæ bohu a ngun dæ lartæ.

Hokëma ngëla hæan ngwæ, næcæju fadaw hæ dotor a ndara co ngwæ, migæw tâniay ngaco yæta dawa ræ hæzwi go kawi go.

Migæw yæfënnay fargæ ræadan dæ kælmay car ngwæ, yæjân dæ kaliyaw cal go, yæfufu fu næadan go, yæwagæhi dî ngæ dân muh acal hægabû hæ kajuwa ngaco.

Lûgu ngæ naamu lûgu bâri gæan ngæ wætir ngæ nahëmmanæ re lûgu kungua re gudo, nadugwanæ ja ngwæ, Hokëma nægalgay cihnænî.

Mala nawagə wu rəan ləkol

Mariam dəcəlbû dəka ləkol rə ai haba rəadə Bintou. Gərə abhə adə Madou naani ga ace : « A lartə anay yəgəram yəka kəra ja. Yəgəram dədan yual kahagu go yəan kîda hə fadaw go ngwə, yəfəgə larsa adan. »

Wute Mariam daamu mənna ngə dəcəgə rugo abhə adə ahəmaydə ja 'rə, daal gə abhə ngə Bintou rəgə aan abhə adə ngodo. Ga Mala, abhə ngə Bintou, acegə Madou ga : « Wual gəan həmu hə Mariam rubûdə a ləkol rəgə de co dual dəka kəra. Madou, na ngəndə gəkəy rə wu rəagû, de co dəcəl haki hə kanî kəra ja bà ? Ngəram ngə yaka kəra, dədan muh ngə aji ngə welə adan yaji dondi ngwə, yəhən fûdə hə aan adannî dawa. Wute ngəram ngə yaka kəra dədan ngə yəcalay welə adan də ngəla. Aidə ga, wute kanî kəra ngə yəgəram fəydəa gə kîda adan ngə yəan a fadaw. »

Gərə mənna yuu kəte gudo ngə nayel həmu hə Madou a ja, ga nawagə wu rəan wualnî ləkol.

Haki hæ kanî kæra

Lûgu ndæto gudo acal haki hæ kanî kæra.
Acal haki hæ kæynî kanî kakadæ yu annî rubûdæ kakadæ.

Wute alagad hæ lartæy hæ dunia ngæ naamu haki ngæ yængænaay ngænaay yuu ace : Yængænaay ngaco yæcal haki hæ wualnî lækol, wuli re dægæram re gudo. Kæra hæ lækol ngæ yængænaay yæyel daba yuu Hokæma naan dæ budæ. Yængænaay ngæ yaka kæra yuu dædan yuu muh ngæ wagali yæan fæydædæ a ngun dæ jama.

Tâlnî yængænaay kæra dí ngæ naamu bætænay yu man yængænaay ngaco.

Migæw jammay gudo, ngæræm re kal hugway re kal, aji ngæ yæcælbû yækæy kanî kæra ngwæ, yæcal haki hæ tanî lûgu ngæ akiedan kæra rægæ kândæge adan hæ dunia aji adan hægwi gæ ngæ wanæ.

Həni hə ha yəhəkallu cuwi

Maay bəla ngə yəcenə ga Gila yu həniay hə ha yəcal mənna hə cuwi. Maay Gila haga benco yəhəli mahar yu fiyow yu dāngali yu kəmatəm yu bədəbədə ngəde ngəde dābu. Gərə yiman benco aji ngə kəmbu adan nano ngwə, həniay yəhəbi rə ha adan.

Maay Gila yəcal cuwi yuu rə cāndu yiman həkan həgay re. Wute həniay yuu yau yajay a Gila benco yəhəbi ləman adan a ngun də cuwi ngə migəw yuu. Dî yuu naaru mənna ga dədan yu maay fu yukul a gə rə mənna jurù.

Haki hæ calaynî ləman ngə nau rə ndəba rəagû

Nduco acal haki hæ calaynî ləman. Wəni co acal haki hæ calaynî fadaw wəlla calaynî cuwi.

Wəni gudo ngəra fû, lûgu ngə nəga nî gəan ləman anə a ja.

Migəw yəcəlbû yəcalay Hassan a adin də dono

Hassan acəlbû ataba adin anə. Ga abhə anə yu yay anə yu ciri anəy ngaco yəcenə ga : « Dâmunaw ngaco adin amû kəte, gərə na məndo ro ngə gəcəlbû gəyel adin ngədə ? »

Hassan acedan ga : « Adin ngə akul a ngun də gabu ngə nəjûguhi a ngərə Kəmani. Wəan dî ngə naamu ku rəaw. Dəgûay go annaw dî ngə naamu ku rəagûay. Dəgûay gəga gəjinaw kalkal a baha Kəmani rə kihimi ? Yuu haki ngə wəni co nəcakiyu nəjûgu adin ngə aligəan. Aidə ga, dəgûay gəcalaw haki ngə gəyelaw dî ngə naamugûay ja. »

Wute hərə dî yuu ro migəw ngaco yama gə Hassan ga yəce yəhəlanə. Ga day Hassan nama nahəgudə.

Haki hæ cegənî yu taynî dî ngə nau gə ku rəagû yu hæ cegənî dî ngə nau gə gabu agû yu hæ jännî a adin ngə aligə agû.

Hərə adin agû yu kənjərə agû ngə gəka a fudo Hokəmaay ro lûgu ngə nəga nəan agû dî a ja. Lûgu ngə nəga nəcih lûgu a go ja, lûgu ngə nəga nətâl lûgu dangay a go ja, səy dî agû ngə gəka wəlla ro adin agû ngə gəan gəcəgə a lay lûgu dî âbi rə niya wəlla gəan a lay dî ngə naanindəhi.

Nduco acal haki hæ cegənî dî hæ gabu həan. Kuren aligə agû ngwə, gəan rubûdə. Fəjunî lûgu fû ngəra yu həkallunînə rə âbi yu kahalnî migəw yu annî aybuay, yuu muh ngə nəwagə lûgu haki ngə kəne məkanaw mənna həan yuu. Habar go Hokəma nəəngan nəhəmayhi a ndara co rə bala wagənî. Migəw ngaco yəcal haki hæ həngənî habar.

Wogida ngə yahəgandə lûgu go, mohə həan muh ngə naugû amari həan ja ngwə, ngə gəcəju ja, mənî ngwə, cəjunî həan haria naanində.

Hərə siasa ro lûgu ngə nəga nəcih lûgu a go ja, nətâl lûgu dangay a go ja. Dole ro nduco nəan adin ngə aligə gabu həan go, nduco nəyaku ngwə, wəni co nəan adin ngə aligəan go. Wute dî ngə naamu adin yu siasa yuu nəanhi a ngun də angal.

Haria ngə naani a fəjunî

Lûgu ci ngə yəcenə ga Barka yu ngərəm anə yahagərə keke ga yaal yaamu habi həanay ben kəte həan. Aidə ga yual gəlu 'rə, wotir ngə Kəmanda nahamadan. Wute dî yuu, ngərəm dacar a lay rə lafia ley, gərə hugway adə namatə a ngu muh.

Aidə ga wute dî yuu yaâri mənna adan ngərə haria 'rə, ngun də yiman kəkənə re co haria yuu nafəjuhi ja.

Haki hæ haria kalkal

**Ndu gudo aji ngə mænna natanə ngwə,
acal haki hæ wualnî tanî ngərə haria.**

Gəcal mænna agû ngwə, gəan madələm ngwə, gəâri ngərə yəfəju a lay haria. Gaal haria ngwə, aligə agû ngə yen na muh gəka mænna agû, aligə agû ngə yen gəjûgu lowoli ngə yəcenə ga aboka ngwə, nəan agûəy haria.

Aji ngə lûgu ci yakəlegəan kəndəbi awal waa rə ai nəngərade wəlla kəndəbi ngəde gudo kal, kamən ngə hariama aan anə hariadə ro lûgu yuu kurù madələm. Haria muh ngə nəamunə rə dân doləm wəlla doləm ja.

Ngəla həan ngwə, haria yuu nəanhi a ngun də hartə kabəgə go, ndu gudo nəta nətâl mænna ngə jusay yuu gay go ja.

Hokəma nawagə ləkolmaay annî cabəno

Ləkolmaay yaan cabəno dəmu ngə yəcenə ga **Assemblée Générale**. Hərə cāndu yata guru adan ja rə kiya təlör re, ga yuu ro ngə yacar yakəhagəri ləy jammay hə bərnî dəmu ngə yukul a lay yuu. Ga yacar 'rə, hâkəray yakohkoh rəadan bundugu. Dâbu həadan go yata kungu. Ci həadan go yaâri yakahal dangay.

Kuren yajân haga kihi rəy 'rə, dî yuu naanhi wakadə rəy. Guru adan hə ahi kiya həkan re co yata ja. Guru adan Hokəma ngə nawiyâwrə.

Ləkolmaay dâbu yacoh yakahal dangay go kuren cabəno ngə yen Hokəma naan də abal ga ahi migəw hingi wəlla həkan rugo ârinî kəri yəcəbagaluhi rəy ngwə, aaru mənna. Aji ngə hâkəray yaamu migəw ngə yəcəbagaluhi a gə rə mādəgay ngwə, Hokəma nəcoh nəhəla rə kurbe ngwə, nəkahaldan dangay.

**Haki hæ cabæno
yu haki ngæ migæw yacæbagaluhi ngwæ,
yæcar yæcegæ Hokæma
yu migæw jammay ngaco
dî hæ gabu adan**

Migæw hæ lartæ yæcal haki hæ annî cabæno a dî ngæ naamu ku ræadan re, dî ngæ naamu lartæ ngaco re gudo kal, a hal hæ siasa re, a hal hæ fæydæ ngæ naamu kîda adan re, a hal ngæ naamu hada adan re, a hal hæ bike re, a hal hæ adinay yu dayay re gudo kal.

Cæbagaluhinî hæ migæw a gæ ræ læy yuu Hokæma nafi amari hæan gære kamæn ngæ aanhi ro cegænî mer wælla kæmanda wælla fartama. Yuu dole ro naji rugo ngæla.

Cæbagaluhinî a gæ ræ læyay yu feleay yuu, aji ngæ Hokæma naamunæ ræ ai aaru barjal ngwæ, nagalgay dân ngæ kæmunî ngæræ yæan a lay wælla nagalgay wagænî cabæno ræ ngændæ gudo.

May nawagə cəjunî gərupəma

A ngun də haga 1989 'rə, yəngənaay gursamay yu yəgəram debugəay yacəbagaluhi ga yəce yəamu dî ngə nawagə bəla adan yuu wualnî bohu. Wute dî yuu yajûgu niya hə cəjunî gərupəma go niya hə cəbagalunî guru hə bângi go. Wute migəw yuu dî yuu naan də gabu adan allî rə jəw.

Ga yəm həan nau 'rə, yakəho cuwi dəmu ga yata a lay kəmbu bûgu həkan həgay yu hingi. Gərə May ace ngun də kəmbu adan dân co ndəba rəan akul a lay ga naî gəadan a lay kəmbu dābu həan co. Məni ngwə, ace lartə anə ga yuu ro.

Kuren natâl bāy bāy, ga ace ngun də bəla anə yuu ngə yəngənaay yu yəgəram yəcəju a lay gərupəma rəy ja. Dî yuu May ace : « Aji ngə bəlindo wahəngə lûgu ngə aka mənna hə gərupəma rəy ngwə, wucihnə ».

Haki hæ cihnî ku

Haki hæ cihnî ku yuu migæw ngaco yæcal. Yæcîh ku a hal hæ sîasa re, a hal hæ fæydæ ngæ naamu kîda adan re, a hal hæ bike re, a hal hæ hada hæ lartæ adan re, a hal hæ dî ngæde re gudo kal, yakallo ganun hæ lartæ adan ja ngwæ, namay. Cihnî ku ci hæan acælbû tanî amari ngæ Hokæma. Mæni ngwæ, Hokæma naugûay amari ngwæ, kîda agûay gæannaw ræ kæril ræ alli.

Hokæma nægalgay facunî migæw ngæ yacîh ku ga yæcælbû yæan anæ ræ kærîgæ wælla yæan kîda a hal hæ hælani migæw yu yæan cabæno hæ fitina. Cihnî ku a hal hæ lûgu konda hæan bul wælla cilæm yu hal hæ njiliay yu dî hæ nænkæladu ngæde gudo kal, ngaco Hokæma næga næwagæ.

Wæni gudo, lûgu ngæ nægalgay tâlnî lûgu ngun dæ cihnî ku ræ donoa ja, cihnî ku ngæ naamu hal hæ fæydæ hæ kîda ngæ yen kal, hal hæ farti hæ sîasa ngæ yen kal. Gære aji ngæ tâgæriba jammay jammay ai kulu ngæ nahæm migæw wælla færey ngæ nayel lartæ wælla bala ngæ nayel lartæ ngwæ, wæni co dole hæan ro nædugwa migæw ngæ yacîh ku ga yædugwa migæw ngæ tâgæriba natadan yuu.

Hâkər nawagə Moussa annî bot fû ngəra

Ganun ngə naamu jabe a hal hə siasa yuu, lartə hə dunia dâbu yatâl yimay. Ga ngun də kakadə yuu yəce : « Lûgu ngə yajûgunə a bot ja rugo atè migəw ngəra akul rəy ja. » Hokəm dān ngə jama go kuren dədan muh ngə yəcal a yimay go.

Gəre a ngun də haga 1999 'rə, migəw hə fu ngə yəcenə ga Babi yəcedan ga : « Car gəannaw bot rəgə gətaynaw dəmu agûay. »

Moussa najûgu kakadə anə hə bot ga naal biro hə bot ga nahâgəgə ganga hə bot 'rə, hâkər kəte nakwonənə kâdugu. Ga acenə ga : « Həmu agû akul a həndu ja ga kwohi. » Moussa acenə ga : « Kakadə ngaw hə bot wajûgu a həndu muh. »

Aidə ga Moussa nacegə dî yuu ro, hâkər nanonə ga akəra acagəan kurbe. Tam rəgə akəra ahanə bundugu co. Ga Moussa nakwohi kâdugu.

Wute həlili həan ngwə, lûgu ngə yiman həan naji həkan yu fokə rugo wualnî kəri yuu ngaco acal haki hə annî bot.

Haki hæ bot (jabe)¹

A ngun dæ lartæ ngæ dæmokæraasi akul a lay yuu, lûgu hæ lartæ ngæ yiman hæan naga ngwæ, acal haki hæ kolnî bot, sæy naan dî âbi rægæ jusay ngæ yawagæan haki hæ bot yu haki hæ yelnî annî siasa ja ngwæ.

Lûgu hæ lartæ ngwæ, ngaco acal haki hæ kolnî bot. Nagalgay yelnî bot rægæ maynî ræ lûgu hæ ku ræan (jinî kandida) go, yiman hæan go naga, akul ræ angal hæan go ngwæ. Kolnî bot dæn næanhi ræ kæril : Næanhi a ngun dæ ambilop ræ ahâri a ngu tâguro ngwæ, gækol ambilop a ngun dæ sændûgu ngæ næanhi kokodæ.

Wute migæw maay biro hæ bot yu migæw yæl hæ fartiyay yu migæw ngæ yæhæbi kîda hæ bot yuu yæmay ræ ngæla rugo bot næanhi ræ kalkal.

Kolnî bot namay ngwæ, yælau yæaru sændûgu fele ngwæ, yæboho yæamu dî ngæ kandida benco nata. Aji ngæ kolnî bot namay ngwæ, bohonî hæan yuu ndu gudo lûgu ngæ aligæan ngwæ, næu næhæmalgay.

Migæw jama hæ lartæ yuu yæcal haki ngæ yæcegæ ræ dænay, dî ngæ Hokæma aan a lartæ anay, ayanay ga yæjûgu lûgu ngæde. Dibite wælla mer gudo dî ngæ yæan, migæw hæ lartæ yæalgay anindænî rægæ jûgunî lûgu ngæde a bot.

---

¹ Migæw ci yace jabe ngwæ, yæka kolnî bot yu annî jabe co. Migæw ci go yæfifyanæ fargæ ræadan ga jabe yu annî bot dî ngæde ngæde.

Mariam yaudə hugway rə dono

Dəgəram kəte ngə yəcedə ga Mariam, yiman adə həkan yu kihi, hugway nayel ga ace ajûgu. Ga bətanay nayaku ga ace aunə. Gəre Mariam de dayaku ja ga dəce : « Dâw kurù wujûgu hugway ja, wucəlbû wuyel ləkol. » Ga dî yuu 'rə bətanay ace : « Nəm wu rəaw ngə ngwə, hugway yuu gəjûgu muh. » Gəre daani ga dəce : « Ayaw muh. Dâw ngə wujûgu hugway ngwə, dâw muh ngə wuhən hartə ngə wujûgu a lay go. Lûgu ngə wujûgunə go dâw muh ngə wuhən. »

Dî yuu Mariam dahəgudə dayel dəli. Gəre bətanay naan adə kadu ga naal nahəladə rə kurbe, nahəladə rə kurbe ga naciħ naaru naunə hugway. Dî yuu ayadə həan ai dəmatə gəre yaani yaunə hugway yuu.

Haki ngə ngəram

Kakadə hə haki ngə ngəram yuu maay Lâjina hə Dunia ngə yatâl yimay a haga 1976 kiya 12 cəy həan 18. **A ngun də haga 1995 kiya 6 cəy həan 9 'rə, Tchad natâl kakadə yuu ngun də ganun anə.**

Ngun də kakadə yuu yəce : Ngəram, hal hə haki yen kal, hal hə daraja yen kal, de yu hugway co kalkal.

Wute dole ro məwiyâwrənaw hada ngə məannaw a bohù rə njili ngwə, məcenaw ngəram dəga hugway jaay yu ngəram ngə kəri gə hugway.

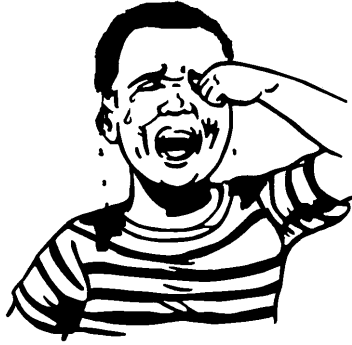
Dole həamûnaw ro wəynî ngəram yu tədənî rə ngə nakəmay rə ngu yu nəmkogway ngə ngəram yuu ngaco məlawnaw a lartə.

Ngəram ndəto gudo dəcal haki hə kolnî bot go yelnî bot go, haki hə annî siasa go, haki hə tâjir go, haki hə captə hə lartə adə go.

Ngəram dəcal haki hə kanî kəra go, annî kîda go rə ai hugway muh.

Kakadə yuu ace lartəay ngaco, aji ngə ngəram yaji tugun wəlla yəwuy ngwə, yəan də dənay hal hə dawa yuu həgwi wəlla aji ngwə, yəudan də budə.

Dəgəram re ngəram re gudo dəcal haki hə cakiyunî hugway ngə aligədə. Lûgu ngə acal haki hə tâldannî jûgunî hugway rə donoa ja. Wute kakadə yuu ace hugway yu ngəram dədan kihi co dono adan kalkal a ngun də fadaw adan.

Wuli ngəna ngə yəcalnə rə ai ma

Lûgu kəte acal wuhi həan yiman həligâr rə ai ma anə. Ga kwadə ciləm ngwə, hugway yuu nəcih wuli ngwə, dədan yual cuwi. Dî yuu yacul kîda a saha təlor ngwə, yəkəho yey rugo saha kâkənə ngwə yəâju. Yakwohi a cuwi rəgə yajân ahi saha kəte re rəy ngwə, yual yəcoh ki rəy. Ahi saha həkən yu kihi hə kənəm rugo yəu.

Dî yuu wute wuli yuu bərâ həan nafər. Aidə ga, yəm kəte 'rə, wuli yuu nakuragə rə jəw ga aga ama ja. Gərə bətənay naci h nahəlanə ga nalaw jana ga tam rəgə akərə afəju həmu an.

Ga man wuli go dau dayel fargə rəadan 'rə, hugway naci h nahəladə. Aidə ga wute ngərəm yuu dama dajûgu mənna yuu ga daâri ngərə Hokəma rəgə yəka haria adan rəgə dəan wuhi adə dawa. Gərə mənna yuu Hokəma nacalay rə kudəbay.

Wuli yuu dî ngə bətənay naan anə yuu tam rəgə akərə ahəlanə.

Haki ngə yəngənaay

Kakadə hə haki ngə yəngənaay yuu maay Lâjina hə Dunia ngə yatâl yimay a haga 1989 kiya 11 cəy həan 20. **A ngun də haga 1990 kiya 10 cəy həan 20 'rə, Tchad natâl kakadə yuu ngun də ganun anə.**

Lûgu ngə acal yiman 18 rugo ârinî day yuu ngaco yəcenə ga lûgu ngəna.

Kakadə ngə Hokəma natâl yimay yuu ahəlagə yəngənaay a hal hə tâgədannî jow go a hal hə tədannî rə ngə nakəmay rə ngu go. Kənjina ngə lûgu ngə kurù naga ja go âbi. Aji ngə bəla kərigə nama a lay ngwə, Hokəma atay angal rə jəw rəgə yəngənaay yəyel yəan aybu ja. Hokəma dole həan ro nətay ganun ngə awagə kîda ngə yəngənaay yaan ngwə, aan dəadan dondi. Kətə adan gudo yəcalay rə ai ma go ja.

Lûgu ngəna kamən ngə yiman həan aji həkan yu hingi ro nətə nəyel rə hâkər go ja.

Lûgu ngəna acal haki hə həmnî kəmbu ngəla go, haki hə calaynənî rə ngəla go.

Wute kakadə yuu ace yəngənaay yu migəw jammay co haki adan kalkal. Yəngənaay ngaco yəcalaydan də kalkal naji rəgə njili adan ngəde ngəde ngə yen kal, adin adan ngə ngəde ngəde ngə yen kal, fərtə adan ngə ngəde ngəde ngə yen kal, wuli re dəgəram re gudo kal, ngaco haki adan kalkal.

Wuli ngəna nawuyhi ngwə, acal haki hə tâlnənî həmu yu haki hə tanî kâri a lartə yu haki hə jânnî a dunia rə aroa. Haki yuu ngaco yaka mənna həan a ngun də kakadə yuu.

Yəngənaay ngaco yəcal haki hə kanî ləkol rə bala bahagənî guru yu haki hə wacanî yu haki hə tanî hartə hə annî dî ngə aligəadan.

Dî ngə Wangari daan

Wangari dawuyhi a ngun də haga 1940. Ngərəm yuu hal hə ârinî lartə adə ngə yəcenə ga **Kenya** bohu nayel gabu adə. A ngun də lartə hə **Kenya** yuu de muh ngə ngərəm ngə dakiənə migəw kəra hə **biologie** a hərə hə ngəram ngaco. Dəcal welə adə kâkənə go. A ngun də lartə ngə miyey yatənə kəngal yuu, ngəram gûnunî ku rəadan awal. Hugway adə lûgu hə siasa, gərə migəw yəce dân hugway fəydəa ja, məni ngwə acal jadə hə ngərəm anə ja ga. Hərə dî ngə dəan yuu ro ngə, hugway adə naâjudə.

A ngun də haga 1989 'rə, Wangari daka mənna hə dî âbi ngə Fursida hə lartə adə aan. Fursida ace ahəlay hero 60 a gə rə kəri rə mādəgay go ahəlay karama hə dân muh go rə ahi dadə rə hero həgay ngə akul rə day

yu kəri. Wangari daka datâl ku rə migəw hə lartəay ngə yəcedan ga **Royaume-Uni** yu **Danemark** yu **Japon** rəgə yəwagəan guru adan ngə wanə yaunə ngwə, ahəlay rə dî yuu ngaco.

Kuren Fursida hə **Kenya** rəy muh ace acinjal wanay ngə akul a kəledə hə bəрни adan dəmu ngə yəcenə ga **Nairobi** rəgə ahəli a lay kəmollo rəgə awəy a gə lartə ngədə. Yuu ngə yen, de dəce dayaku ja.

A haga 1992 'rə, Wangari yu habi adəay ngədə co yakûli ga yəce yəhəm kəmbu rəy ja. Ga yajay a fele dəmu hə bəрни hə **Nairobi**. Wute ngəram yuu yəcəlbû rəgə Fursida alacu dangaymaay ngə hərə yaka mənna həan də âbi ro ngə nacoh. Aidə 'rə, polisay yau gəadan ga yakohkoh bundugu hə hində ga yatakiyu a lay migəw kada yu Wangari co. Aidə ga yaâridə labtan 'rə gudo, kəri rə dige adə ngə dukul a gə rə, yuu muh ngə dacəbagalu jurnalisy ga dəcédan ga kanaw mənna hə maay siasa ngə yətâgə migəw jow yuu rəgə migəw ngaco yəhəmay. Wute de yu jurnalisy ngə yau gədə yuu yaka mənna hə haki hə lûgu yu hal hə həlagəni wanay rəgə wagəni migəw gəyni. Wangari wada ngə polis nakəmu adə yuu muh ngə dakə. Ga cāndu dāan kīda a ngun də sirkə dəmu ngə yəcenə ga **Greenbelt** ngə aan kīda a dunia jəkə co.

A haga 2004 'rə, data kando ngə yəcenə ga **Nobel** hərə kīda adə ngə daan ga daaru gə migəw kəlafea ro.

Wute yuu dî ngə lûgu ngə acəlbû aări lartə anə bohu ngwə, nəan.

Aji ngə lûgu ci nayel dibel hæ haki agû ngwə, gəan mənî ?

Dî ngə naamu haki hæ lûgu nduco nəhəbinə

Saha ngə gaamu lûgu ai ku rəagû ngə migəw yacihnə a dangay a hal hæ siasaay yu gaamu lûgu ngə yəan anə bisâdəay yu lûgu ngə yacih yawiyâw rəanay ngwə, gual gəcegə migəw maay ngə yəhəbi haki ngə migəw ngacoay yu gəcegə jurnalisy co.

Aji ngə na muh ngə lûgu ci naan agû kəndoləm ngə yen, gəan madələm agû a gə jus a ngərə lûgu naan agû a lay kəndoləm ngwə, lûgu həan nəhəlay dî anə âbi ngə naan.

Kəndəbi ngə lûgu nəan agû ngwə, nəhəlayhi :

Dî ngə naamu hù agû : hanî konda agû, tâgə agûnî kungu, gaynî ahay agû, cəlbûnî ngərəm rə dono, wada awal gə hù hæ lûgu, yuu ngaco lûgu ngəde natâgə agû ngwə, nəhəlayhi.

Tarua hæ ləman agû : rə ai ləman agû ngə nahəkalluhi rə ai kəmbərbu, gielnî bəla âw, həkallunî kəmbu a cuwi, yuu ngaco nəhəlayhi.

Tarua ngəde ngə lûgu nəan agû : rə ai həkallunî daraja agûay yu kagagûnî kabibiay yu həkallunî hal hæ kəndəgeram agûay yu cəlbûnî ngərəm rə donoay yu kərmə hæ ciri agû ci ngə həkər nahəla wəlla dotoray ngə yaani a aan anənî dawa gərə namatəay co nəhəlayhi.

Tarua ngəde ai həkəm ngə akul a dibel ja ngə nəcih lûgu ngərə wəlla annî lûgu captə ngə haria naanində wəlla annî lûgu rodə wəlla ai həmnî yu tâlnî rəsə wəlla jus ngə naani a fəjunî haria, yuu ngaco dî ngə gəga gual gəcəlbû a lay haria.

Annî madëlëm

Gaal gëan madëlëm ngwë, gäcegë këndäbi ngë lûgu naan agû. Madëlëm gaan ngwë, gëâri gë lûgu dëmu hë jusay ngë näfëju haria. Madëlëm aligë agû ngë yen gëan rubûdë, gëka gay agû ngë yen kal a baha hâkër hë polis wëlla jandarma re gudo ngwë, näan rubûdë a gë kakadë ngwë, nual näunë jus hariama hë lartë agû.

Gëan gë lûgu madëlëm ngwë, gëcëlbû rëgë jus aan anë hariadë rëgë atâgëan këndäbi ngë naan agû.

Kakadë hë madëlëm, dân annî hëan hëgwi ga yaan a day yuu ga amunë naw :

- gäcegë fërtë agû ngaco (hëmu agû yu hëmu abhë agû yu saha ngë gawuyhi a lay yu ngu ngë gawuyhi a lay)

- gëka dî ngë naanhi wakadë ngaco ;

- gäcegë dî ahi ngë tarua yuu naaru gëagû rë ahar ;

- hëmu hëydëay agû yu ngërë yukul a lay ;

- kakadë hëydëa ngë gëga gëkëmu hariama (ai kakadë ngë dotor naugû yu kakadë hë kullay agû ngë nahëkalluhiay).

Gëre yäcegû dî këte : Gëcëlbû gëma a haria ngwë, ngë gëkallo hartë ngë jusay hariama yafëjugûyë ja.

Karama hə kakadə hə annî madələm

A Monsieur le Procureur de la République
Tribunal de Bongos

Plainte contre Monsieur Doudou SAVAPA
Chef du Canton Bournali

Plaignant : Mr Moussa NGARBE

né en 1935 à Koulo

Nationalité tchadienne

Mécanicien

Adresse : BP 40123 Bournali

Assisté de Maître ....., avocat à Bongos

J'ai l'honneur de déposer une plainte pour le délit de vol de mes 10 **boeufs** opéré le 23 août 1997 à Bournali par le nommé Doudou SAVAPA, formellement identifié par mes voisins Mahamat Younouss et Joseph Andagsou, habitants de Bournali.

Je me réserve ultérieurement la faculté de me constituer partie civile pour obtenir réparation du préjudice subi.

Fait à Bongos, le 25 août 1997

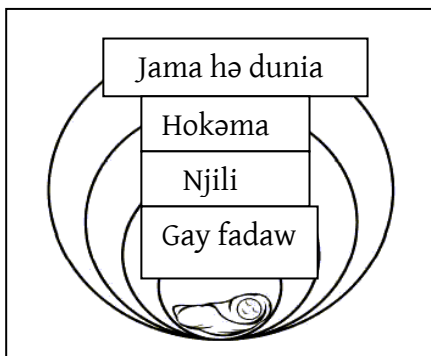
Moussa NGARBE
(signature)

*Aji ngə haki agû yuu nəanhi martabadə ja ngwə,
gəan mənî ?*

Dî ngə naamu haki hə lûgu, migəw dâbu gudo yəcih ku ngwə, yəhəbinə rə kəte

Dî ngə naamu hal hə həlagənî haki ngə lûgu yuu migəw dâbu gudo yagalgay cihnî ku rəgə annî madələm rə kəte rə bala aybu. Dî ngə yəga yəan də kəte ngoren :

- migəw yəcəju lâjina həan re yəyel lâjina yuu re gudo, dî ngə naamu hal hə həlagənî haki hə lûgu yuu ndu gudo aligəan ngwə, nəan ;
- migəw yəcar ləy rə jama rəgə yəcəgə dî ngə aanhi rə âbi ;
- yual yəjay a cabəno ngə migəw yacəbagaluhi a lay ga yəka a lay hal hə haki adan ;
- yətâl yimay kakadə ngə migəw yaan rubûdə ga yəcəlbû rə a lay haki adan ;
- yədugwa migəw a cənonî kakadə hə habar ngə naamu haki ngə nduco go.

Gəan madələm a gə wəni ?

A lartə hə Tchad : Gəan madələm ngwə, gəan də ai ngə maay lâjina ngəde ngəde ngə yukul a day yacegə yuu :

- Association des femmes juristes au Tchad, AFJT, B.P. 4089, Ndjaména, Tchad, Tél./Fax : 53.30.74, Email : afjt@intnet.tc,
But : Lutte pour la promotion, la défense et la protection des droits de l'homme, en particulier les droits des femmes et des enfants.
Antennes : Moundou, Doba, Sarh, Abéché, Mayo Dalla, Kabia.
- Association pour la promotion des libertés fondamentales au Tchad, APLFT
- Association Tchadienne pour la Promotion et la défense des Droits de l'Homme, ATPDH, B.P. 4082, Ndjaména-Tchad, Tél : (235)51.88.53, Fax : (235)53.31.32, CAB.PUB : (235)52.14.52/52.14.98, Téléx : CAB : 52 18, KB-Email : atpdh@intnet.td
But : L'ATPDH a pour but principal la Promotion et la défense des Droits de l'Homme et la lutte pour le Développement.
Séctions : Abéché Ati, Bol, Bongor, Doba, Laï, Mao, Mongo, Moundou, Sarh.
- Convention nationale de droits de l'homme, CNDH
- Coordination et liaison des associations des femmes, CELIAF
- Droits de l'homme sans frontière
- ENTENTE, département justice et paix
- Ligue tchadienne de droits de l'homme, LTDH
- UNICEF,
Av. Gaourang, Ex-Immeuble des Grand Moulins du Tchad, P.P. 1146 Ndjaména,-Tchad, Tél : (235)51.89.89/51.75.10, Téléfax 00 (235)51.74.65
E-mail : cjaulmes@unicef.org, Site : www.unicef.org
But : Pour chaque enfant : santé, éducation, égalité, protection.

- Action des chrétiens pour l'abolition de la torture au Tchad, ACAT-TCHAD, B.P.2231, Ndjaména, Tchad, Tél : (235) 27.49.88
But :
  - Lutter pour l'abolition de la Torture au Tchad et dans le monde ;
  - lutter pour faire cesser la torture, pour en prévenir l'extension ou le retour ;
  - sensibiliser les Tchadiens sur le caractère destructif et intolérable de la torture ;
  - collaborer avec le Gouvernement dans la recherche des solutions aux conflits ;
  - aider toute personne sans distinction victime de la torture à entrer dans ses droits.
 Cellules : Kélo, Moundou, Koumra, Doba, Pala, Moïssala, Sarh.
- Tchad non-violence

Au plan international :

- Amnesty International - Human Rights Education Team, International Secretariat, 1 Easton Street, London WC1X 0DW, UK, Tel : +44 207 4135513, Fax +44 207 9561157, E-mail : hreteam@amnesty.org, Web site : <http://www.amnesty.org>
Activités : Programmes et ressources pour l'éducation en droits de l'homme.
- Union Interafricaine des Droits de l'Homme (UIDH), 01 BP 1346 – Ouagadougou, BURKINA FASO, Tel : +226 31 61 45, Fax : +226 31 61 44, Email : uidh@fasonet.bf, Web site : <http://www.hri.ca/partners/uidh>
Activités : Conduit des programmes d'éducation en droits de l'homme au niveau régional.
- Institut Arabe des Droits de l'Homme (IADH) / Arab Institute for Human Rights, AIHR, 14 Rue Al-Jahidh, Menzahl, 1004 Tunis, TUNISIA, Tel : +216 1 767 003/ 767 889, Fax : +216 1 750 911, E-mail : aihr.infocenter@gnet.tn, Web site : <http://www.aihr.org.tn>
Activités : Programmes d'éducation pour des instituteurs, étudiants et enfants.

ANNEXES

LA DECLARATION UNIVERSELLE DES DROITS DE L'HOMME (1948)

(texte intégrale)

*Adoptée par l'Assemblée générale des Nations Unies
le 10 décembre 1948.*

PRÉAMBULE

Considérant que la reconnaissance de la dignité inhérente à tous les membres de la famille humaine et de leurs droits égaux et inaliénables constitue le fondement de la liberté, de la justice et de la paix dans le monde,

Considérant que la méconnaissance et le mépris des droits de l'homme ont conduit à des actes de barbarie qui révoltent la conscience de l'humanité et que l'avènement d'un monde où les êtres humains seront libres de parler et de croire, libérés de la terreur et de la misère, a été proclamé comme la plus haute aspiration de l'homme,

Considérant qu'il est essentiel que les droits de l'homme soient protégés par un régime de droit pour que l'homme ne soit pas contraint, en suprême recours, à la révolte contre la tyrannie et l'oppression,

Considérant qu'il est essentiel d'encourager le développement de relations amicales entre nations,

Considérant que dans la Charte les peuples des Nations Unies ont proclamé à nouveau leur foi dans les droits fondamentaux de l'homme, dans la dignité et la valeur de la personne humaine, dans l'égalité des droits des hommes et des femmes, et qu'ils se sont déclarés résolus à favoriser le progrès social et à instaurer de meilleures conditions de vie dans une liberté plus grande,

Considérant que les Etats membres se sont engagés à assurer, en coopération avec l'Organisation des Nations Unies, le respect universel et effectif des droits de l'homme et des libertés fondamentales,

Considérant qu'une conception commune de ces droits et libertés est de la plus haute importance pour remplir pleinement cet engagement,

L'Assemblée générale

Proclame la présente Déclaration universelle des Droits de l'Homme comme l'idéal commun à atteindre par tous les peuples et toutes les nations afin que tous les individus et tous les organes de la société, ayant cette Déclaration constamment à l'esprit, s'efforcent, par l'enseignement et l'éducation, de développer le respect de ces droits et libertés et d'en assurer, par des mesures progressives d'ordre national et international, la reconnaissance et l'application universelles et effectives, tant parmi les populations des Etats membres eux-mêmes que parmi celles des territoires placés sous leur juridiction.

ARTICLE PREMIER - Tous les êtres humains naissent libres et égaux en dignité et en droits. Ils sont doués de raison et de conscience et doivent agir les uns envers les autres dans un esprit de fraternité.

ART. 2. - 1. Chacun peut se prévaloir de tous les droits et de toutes les libertés proclamées dans la présente Déclaration, sans distinction aucune, notamment de race, de couleur, de sexe, de langue, de religion, d'opinion politique ou de toute autre opinion, d'origine nationale ou sociale, de fortune, de naissance ou de toute autre situation.

2. De plus, il ne sera fait aucune distinction fondée sur le statut politique, juridique ou international du pays ou du territoire dont une personne est ressortissante, que ce pays ou territoire soit indépendant, sous tutelle, non autonome, ou soumis à une limitation quelconque de souveraineté.

ART. 3. – Tout individu a droit à la vie, à la liberté et à la sûreté de sa personne.

ART. 4. – Nul ne sera tenu en esclavage ni en servitude ; l'esclavage et la traite des esclaves sont interdits sous toutes leurs formes.

ART. 5. - Nul ne sera soumis à la torture, ni à des peines ou traitements cruels, inhumains ou dégradants.

ART. 6. - Chacun a le droit à la reconnaissance en tous lieux de sa personnalité juridique.

ART. 7. - Tous sont égaux devant la loi et ont droit sans distinction à une égale protection de la loi. Tous ont droit à une protection égale contre toute discrimination qui violerait la présente Déclaration et contre toute provocation à une telle discrimination.

ART. 8. - Toute personne a droit à un recours effectif devant les juridictions nationales compétentes contre les actes

violant les droits fondamentaux qui lui sont reconnus par la constitution ou par la loi.

ART. 9. - Nul ne peut être arbitrairement arrêté, détenu ni enlaid.

ART. 10. - Toute personne a droit, en pleine égalité, à ce que sa cause soit entendue équitablement et publiquement par un tribunal indépendant et impartial, qui décidera, soit de ses droits et obligations, soit du bien-fondé de toute accusation en matière pénale dirigée contre elle.

ART. 11. - 1. Toute personne accusée d'un acte délictueux est présumée innocente jusqu'à ce que sa culpabilité ait été légalement établie au cours d'un procès public où toutes les garanties nécessaires à sa défense lui auront été assurées.

2. Nul ne sera condamné pour une action ou omission qui, au moment où elles ont été commises, ne constituaient pas un acte délictueux d'après le droit national ou international. De même, il ne sera infligé aucune peine plus forte que celle qui était applicable au moment où l'acte délictueux a été commis.

ART. 12. - Nul ne sera l'objet d'immixtions arbitraires dans sa vie privée, sa famille, son domicile ou sa correspondance, ni d'atteintes à son honneur et à sa réputation. Toute personne a droit à la protection de la loi contre de telles immixtions ou de telles atteintes.

ART. 13. - 1. Toute personne a le droit de circuler librement et de choisir sa résidence à l'intérieur d'un Etat.

2. Toute personne a le droit de quitter tout pays, y compris le sien, et de revenir dans son pays.

ART. 14. - 1. Devant la persécution, toute personne a le droit de chercher asile et de bénéficier de l'asile en d'autres pays.

2. Ce droit ne peut être invoqué dans le cas de poursuites réellement fondées sur un crime de droit commun ou sur les agissements contraires aux buts et aux principes des Nations Unies.

ART. 15. - 1. Tout individu a droit à une nationalité.

2. Nul ne peut être arbitrairement privé de sa nationalité, ni du droit de changer de nationalité.

ART. 16. - 1. A partir de l'âge nubile, l'homme et la femme, sans aucune restriction quant à la race, la nationalité ou la religion, ont le droit de se marier et de fonder une famille. Ils ont des droits égaux au regard du mariage, durant le mariage et lors de sa dissolution.

2. Le mariage ne peut être conclu qu'avec le libre et plein consentement des futurs époux.

3. La famille est l'élément naturel et fondamental de la société et a droit à la protection de la société et de l'État.

ART. 17. - 1. Toute personne, aussi bien seule qu'en collectivité, a droit à la propriété.

2. Nul ne peut être arbitrairement privé de sa propriété.

ART. 18. - Toute personne a droit à la liberté de pensée, de conscience et de religion ; ce droit implique la liberté de changer de religion ou de conviction ainsi que la liberté de manifester sa religion ou sa conviction, seule ou en commun, tant en public qu'en privé, par l'enseignement, les pratiques, le culte et l'accomplissement des rites.

ART. 19. - Tout individu a droit à la liberté d'opinion et d'expression, ce qui implique le droit de ne pas être inquiété pour ses opinions et celui de chercher, de recevoir et de répandre, sans considérations de frontières, les informations et les idées par quelque moyen d'expression que ce soit.

ART. 20. - 1. Toute personne a droit à la liberté de réunion et d'association pacifiques.

2. Nul ne peut être obligé de faire partie d'une association.

ART. 21. - 1. Toute personne a le droit de prendre part à la direction des affaires publiques de son pays, soit par l'intermédiaire de représentants librement choisis.

2. Toute personne a droit à accéder, dans des conditions d'égalité, aux fonctions publiques de son pays.

3. La volonté du peuple est le fondement de l'autorité des pouvoirs publics ; cette volonté doit s'exprimer par des élections honnêtes qui doivent avoir lieu périodiquement, au suffrage universel égal et au vote secret ou suivant une procédure équivalente assurant la liberté du vote.

ART. 22. - Toute personne, en tant que membre de la société, a droit à la Sécurité sociale ; elle est fondée à obtenir la satisfaction des droits économiques, sociaux et culturels indispensables à sa dignité et au libre développement de sa personnalité, grâce à l'effort national et à la coopération internationale, compte tenu de l'organisation et des ressources de chaque pays.

ART. 23. - 1. Toute personne a droit au travail, au libre choix de son travail, à des conditions équitables et satisfaisantes de travail et à la protection contre le chômage.

2. Tous ont droit, sans aucune discrimination, à un salaire égal pour un travail égal

3. Quiconque travaille a droit à une rémunération équitable et satisfaisante lui assurant ainsi qu'à sa famille une existence

conforme à la dignité humaine et complétée, s'il y a lieu, par tous autres moyens de protection sociale.

4. Toute personne a le droit de fonder avec d'autres des syndicats et de s'affilier à des syndicats pour la défense de ses intérêts.

ART. 24. - Toute personne a droit au repos et aux loisirs et notamment à une limitation raisonnable de la durée du travail et à des congés payés périodiques.

ART. 25. - 1. Toute personne a droit à un niveau de vie suffisant pour assurer sa santé, son bien-être et ceux de sa famille, notamment pour l'alimentation, l'habillement, le logement, les soins médicaux ainsi que pour les services sociaux nécessaires ; elle a droit à la sécurité en cas de chômage, de maladie, d'invalidité, de veuvage, de vieillesse ou dans les autres cas de perte de ses moyens de subsistance par suite de circonstances indépendantes de sa volonté.

2. La maternité et l'enfance ont droit à une aide et à une assistance spéciales. Tous les enfants, qu'ils soient nés dans le mariage ou hors mariage, jouissent de la même protection sociale.

ART. 26. - Toute personne a droit à l'éducation. L'éducation doit être gratuite, au moins en ce qui concerne l'enseignement élémentaire et fondamental. L'enseignement élémentaire est obligatoire. L'enseignement technique et professionnel doit être généralisé ; l'accès aux études supérieures doit être ouvert en pleine égalité à tous en fonction de leur mérite.

2. L'éducation doit viser au plein épanouissement de la personnalité humaine et au renforcement du respect des droits de l'homme et des libertés fondamentales. Elle doit favoriser la compréhension, la tolérance et l'amitié entre toutes les nations et tous les groupes raciaux ou religieux, ainsi que le développement des activités des Nations Unies pour le maintien de la paix.

3. Les parents ont, par priorité, le droit de choisir le genre d'éducation à donner à leurs enfants.

ART. 27. - 1. Toute personne a le droit de prendre part librement à la vie culturelle de la communauté, de jouir des arts et de participer au progrès scientifique et aux bienfaits qui en résultent.

2. Chacun a droit à la protection des intérêts moraux et matériels découlant de toute production scientifique, littéraire ou artistique dont il est l'auteur.

ART. 28. - Toute personne a droit à ce que règne, sur le plan social et sur le plan international, un ordre tel que les droits et

libertés énoncés dans la présente Déclaration puissent y trouver plein effet.

ART. 29. - 1. L'individu a des devoirs envers la communauté dans laquelle seule le libre et plein développement de sa personnalité est possible.

2. Dans l'exercice de ses droits et dans la jouissance de ses libertés, chacun n'est soumis qu'aux limitations établies par la loi exclusivement en vue d'assurer la reconnaissance et le respect des droits et libertés d'autrui et afin de satisfaire aux justes exigences de la morale, de l'ordre public et du bien-être général dans une société démocratique.

3. Ces droits et libertés ne pourront, en aucun cas, s'exercer contrairement aux buts et aux principes des Nations Unies.

ART. 30. - Aucune disposition de la présente Déclaration ne peut être interprétée comme impliquant pour un Etat, un groupement ou un individu un droit quelconque de se livrer à une activité ou d'accomplir un acte visant à la destruction des droits et libertés qui y sont énoncés.

Bibliographie : René Cassin, La Déclaration universelle des Droits de l'homme de 1948, Paris, 1958 ; Karel Vasak et autres, Les dimensions internationales des droits de l'homme, Unesco, 1978 ; Jacques Ballaloud, Droits de l'homme et organisations internationales, Paris, 1984.

Haga hæ dî ngø naanhi a dunia

Haga 1789 'rø : Kakadø ngø natay ganun hæ haki hæ lûgu a lartø hæ **France** nayel yimay.

Haga 1864 'rø : Andønî lûgu ma naji wada a lartø hæ **Amerik**.

Haga 1945 'rø : Cøjuhinî hæ Lâjina dæmu hæ Dunia jøkø co.

Haga 1948 'rø : Ganun ngø Lâjina dæmu hæ Dunia hæ hal hæ haki hæ lûgu yatâl yimay. (Gæcælbû gæamunø ngwø, yaan dæ naharami a ngun dæ kakadø yuu a lamba 40-45.)

Haga 1959 'rø : Ganun hæ haki ngø yøngønay yatâl yimay.

Haga 1976 'rø : Ganun hæ haki ngø njili ngaco yatâl yimay.

Haga 1979 'rø : Ganun hæ haki ngø ngøram yatâl yimay.

Haga 1981 'rø : Ganun hæ haki hæ lûgu yu hæ njili ngaco a lartø hæ **Afrika** yatâl yimay.

Haga 1989 'rø : Ganun bælin hæ haki ngø yøngønay yatâl yimay.

Haga 1992 'rø : A lartø hæ **Sudafrika** yuu yatâl a lay yimay kakadø ngø naan dæ wada fifiyanønî fargø rø migøw hørø konda hæadan rø.

Kəra ngə akul a ngun də kakadə

Haki hə lûgu, dân məni ?	3
Fərtə hə haki hə lûgu	4
Məannaw məni rugo migəw ngaco yəan martabadə haki hə lûgu ?	5
Haki hə jânni a dunia rə aroa yu hə həlagənî ku rə lafia	7
Haki hə jânnî rə kəril yu haki ngə migəw ngaco yəjân də kalkal	9
Haki hə wualnî yu kwohinî ndara co	11
Haki hə nəngadə	13
Haki hə kanî kəra	15
Haki hə calaynî ləman ngə nau rə ndəba rəagû	17
Haki hə cegənî yu taynî dî ngə nau gə ku rəagû yu hə cegənî dî ngə nau gə gabu agû yu hə jânnî a adin ngə aligəagû	19
Haki hə haria kalkal	21
Haki hə cabəno yu haki ngə migəw yacəbagaluhi ngwə, yəcar yəcegə Hokəma yu migəw jammay ngaco dî hə gabu adan	23
Haki hə cihnî ku	25
Haki hə bot (jabe)	27
Haki ngə ngəram	29
Haki ngə yəngənaay	31
Dî ngə naamu haki hə lûgu, nduco nəhəbinə	34
Dî ngə naamu haki hə lûgu, migəw dâbu gudo yəcih ku ngwə, yəhəbinə rə jama	37
Gəan madələm a gə wəni ?	38
LA DECLARATION UNIVERSELLE DES DROITS DE L'HOMME (1948)	40
Yəm hə dî ngə naanhi a dunia	46
Kəra ngə akul a ngun də kakadə	47